

९) बोलणे (भाग २) बोलण्यातील गुण (बोलावे कसे)

ह. भ. प. श्री. वासुदेव पांडुरंग शेवाळे

प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः ।

तस्मात् प्रियं हि वक्तव्यं वचने का दरिद्रता॥

जीवनामध्ये सुखाचा मंत्र या श्लोकात सांगितला आहे. या सुभाषिताचा अर्थ पुढीलप्रमाणे - प्रिय बोलण्याने सर्व प्राणिमात्रांना विशेषतः मानवांना अतिशय आनंद होतो म्हणून बोलत असताना माणसाने नेहमी प्रिय बोलावे.

अलीकडे समाजामध्ये 'प्रिय बोलणे' या गुणाची कमतरता जाणवते किंवा एखादी व्यक्ती प्रिय बोलताना दिसते, पण त्यामागचा हेतू तपासायला गेलो तर बोलणाऱ्याचा स्वार्थ समोर येतो. तसेच समाजामध्ये काही ठिकाणी इतरांना मान-सन्मान देऊन बोलण्याऐवजी इतरांचा अपमान करून बोलण्याची पद्धत रूढ झालेली दिसते. समोरच्याचा अपमान करून आपण बोललो याचीसुद्धा फुशारकी मारताना बरेच जण दिसतात. असे बोलणे दोषयुक्त असते. हे अशा प्रकारचे बोलणे ऐकणाऱ्याला तत्क्षणी व बोलणाऱ्याला कालांतराने का होईना दुःख देणारेच ठरते. हा दोषयुक्त बोलण्याचा विचार आपण मागे पाहिलाच आहे.

शस्त्रांनी केलेली जखम भरून येते, परंतु जिभेने केलेली जखम नेहमी मनात सलत राहते. सर्वसाधारणपणे मानवाचे वजन ३० ते ७०

किलो असते. माणसाच्या जिभेच्या वचनाचा विचार केला तर सुमारे ५० ग्रॅम असेल. ३० ते ७० किलोच्या माणसाला आपली ५० ग्रॅमची जीभ आवरणे कठीण जाते. जो मनुष्य खाताना आणि बोलताना जीभ आवरतो, तो जीवनात सुखी होतो. म्हणूनच म्हणतात की, “जो जीभ जिंकतो तो जग जिंकतो.”

निरपेक्ष भावनेने, मनापासून प्रिय बोलणारे फार थोडे लोक समाजात, आपल्या अवतीभवती दिसतात.

प्रिय बोलणे हा जसा महत्त्वाचा गुण आहे त्याबरोबरच ते प्रिय बोलणे हे ‘सत्य’ म्हणजेच खरे असणेही गरजेचे आहे. नाहीतर फक्त ‘प्रिय’ म्हणजे इतरांना आवडेल असे बोलले गेले, पण ते खोटे असेल तर त्याचा नंतर बोलणाऱ्याला आणि ऐकणाऱ्याला तोटाच होतो.

म्हणून बोलावे कसे? बोलण्यामध्ये कोणकोणते गुण असावेत? अशा बोलण्यासंबंधीच्या सर्व प्रश्नांची उत्तरे आपल्याला ज्ञानेश्वरीमध्ये सापडतात.

बोलण्यातील सर्व दोष टाकून दिल्यानंतर स्वाभाविकपणे प्रश्न पडतो की कोणते गुण स्वीकारून आपण बोलावे म्हणजे ते योग्य ठरेल? तर त्याचे उत्तर देताना श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात,

तैसे साच आणि मवाळ। मितले आणि रसाळ।

शब्द जैसे कल्लोळ। अमृताचे॥२६९॥ अ. १४

या ओवीमध्ये श्री माउली आपल्याला बोलण्याच्या सर्व गुणांपैकी अत्यंत महत्त्वाचे असे ४ गुण सांगतात. याचा क्रमाक्रमाने विस्ताराने विचार आपण करूया. हे सर्व गुण आपण चांगले आत्मसात केले तर आपला रोज सर्वांशी होणारा संवाद आपल्याला सुसंवादाच्या पातळीवर नेता येईल.

१) साच : सत्य, खरे बोलणे (Truth)

‘सत्य’ हे अत्यंत महत्त्वाचे तत्त्व आहे. बोलण्यातील गुणांमध्ये ‘सत्य’ म्हणजे ‘खरे बोलणे’ हा सर्वांत पहिला व महत्त्वाचा गुण आहे. आपल्या परंपरेमध्ये, संस्कृतीमध्ये सत्यालाच ईश्वर तसेच सर्वोच्च धर्म मानले गेले आहे. सत्य हाच विजयाचा यशाचा आधार आहे.

सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्म : सदाश्रितः। (वाल्मीकी रामायण)
तसेच आपल्या भारत देशानेसुद्धा ‘कठोपनिषदातील’ ‘सत्यमेव जयते’। या वचनाला आदर्श वाक्य मानले आहे व त्याचा वापर न्याय व्यवस्थेत सर्वोच्च तत्त्व म्हणून केला जातो.

मनुष्याला यशाच्या सर्वोच्च शिखरावर पोहोचवणारे सर्वांत मोठे तप किंवा साधन सत्य हेच आहे. मग ते सत्य बोलणे असो आणि सत्य आचरण असो. कारण ज्याच्या हृदयामध्ये सत्य विराजमान असते, त्याच्याच हृदयात परमात्म्याचा वास असतो. म्हणजे परमात्म्याची विशेष अनुभूती येते. म्हणून तर सत्य बोलणे आणि सत्य वागणे (खरेपणाने वागणे) हीच सत्य स्वरूप असलेल्या ईश्वराची सर्वश्रेष्ठ उपासना आहे.

सत्याचरण आणि वचन पाळणे ही कष्टमय आणि कठीण साधना आहे. बऱ्याचदा खरे बोलणान्याला आणि तसे वागणान्याला ‘भोळा’, ‘मूर्ख’, ‘काळाप्रमाणे न चालणारा’ अशी विशेषणे समाजाकडून दिली जातात, परंतु कोणत्याही परिस्थितीत ज्ञानी महापुरुष, सदाचारी व्यक्ती, संत, साधू, महापराक्रमी योद्धे सत्याचा मार्ग कधीही सोडत नाहीत. संस्कृत सुभाषित प्रसिद्ध आहे.

यथाचित्तं यथा वाचो यथा वाचस्तथा क्रिया।

चित्ते वाचि क्रियायां च साधूनामेकरूपता।।

म्हणजे जसे मनात असते तेच बोलण्यात असते. जसे बोलणे

असते तसेच वागणे असते. सज्जन, साधू लोकांच्या चित्तात (मनात), बोलण्यात आणि वागण्यात समानता, एकरूपता असते.

ऋग्वेदाच्या अनुसार -

ऋतस्य धीतिवृजिनानि दृन्ति ।

म्हणजे - प्रकृति, निसर्ग किंवा सृष्टीच्या नियमांच्या ज्ञानाने किंवा अनुसरणाने वाईट, दुष्ट शक्ती नष्ट होतात.

त्यामुळे वाईट गोष्ट, दुष्ट शक्तींपासून आपला बचाव करण्यासाठी ऋग्वेदातीलच पुढील वचन की ज्यामध्ये सत्य बोलण्याचा महिमा सांगितला आहे. ते सतत कवचाप्रमाणे रक्षण करणारे वचन आपण कायम लक्षात ठेवले पाहिजे.

सा मा सत्यवित परिपातु विश्वतः ।

अर्थ : सत्य बोलण्याद्वारेच मी स्वतःला सर्व वाईट दुष्ट गोष्टींपासून वाचवू शकतो.

सत्य बोलण्याच्या तपामुळे अनेक महान गोष्टी सिद्धीला जातात.

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी संपूर्ण विश्वामध्ये ज्याला तोड नाही असा अनेकविध अंगांनी पूर्णतम असा 'श्री ज्ञानेश्वरी' ग्रंथ आपल्या मुखाद्वारे विश्वासमोर मांडला. असा श्रेष्ठ ग्रंथ, सर्वश्रेष्ठ तत्त्वज्ञान आपल्या मुखातून बाहेर पडले याचे कारण सांगताना माउली म्हणतात.

माझ्या वाचेने अनेक कल्प (अगणित जन्मांमध्ये) सत्य बोलण्याचे तप केले आहे. म्हणून त्याचे फलस्वरूप हा ज्ञानेश्वरीसारखा ग्रंथ माझ्याकडून निर्माण झाला.

माझिया सत्यवादाचे तप। वाचा केले बहुत कल्प।

तथा फळाचे महाद्वीप। पातली प्रभु।।

२) मवाळ : मृदू, शांत आवाजात बोलणे.

स्वतःला आरोग्यसंपन्न आणि सुदृढ मनाचे बनवायचे असेल तर आपली वाणी ताब्यात पाहिजे.

जे बोलणे, शब्द आपल्याला ऐकावे वाटत नाहीत, असे कर्कश शब्द आपणही इतरांना ऐकवता कामा नयेत.

बऱ्याचदा आपण सत्य बोलतो पण ते सत्य कर्कश आवाजात, रागावलेल्या स्वरात किंवा कटुता निर्माण करणाऱ्या आवाजात बोलले गेले, तर बहुतेक वेळा अर्थाचा अनर्थ होतो आणि फायदा होण्याऐवजी बोलणारा आणि ऐकणारा यांच्यात शत्रुता निर्माण होते. म्हणून सत्य जरी सांगायचे झाले तरी ते प्रिय भाषेत, मवाळ भाषेत सांगावे. असे मवाळ बोलणे सर्वांनी अंगीकारले तर जगातील शत्रुभावना, वैर बऱ्याच प्रमाणात कमी होईल.

कडू शब्दांनी माणसे दुरावली जातात तर मधुर शब्दांनी जोडली जातात. 'शब्द हे दुधारी शस्त्र आहे.' याचा गांभीर्याने विचार करून आपण तसे आचरण करावे. शब्द आणि ते ज्या वाणीतून बाहेर पडतात ती वाणी हे अमृत आहे असे रोज आपण स्वतःलाच समजावून सांगू तेव्हाच उत्कर्ष शक्य आहे. ओज, प्रासादिकता, मांगल्य या शब्दशक्तीशी आणि वाचा शक्तीशी संबंधित बाबी जगण्याला बळ देतात. त्यासाठी सर्व संत मांदियाळीने ठिकठिकाणी बोलणे या विषयावर अमूल्य असे मार्गदर्शन केले आहे.

मधुरवाणी होती। तुका म्हणे वाव पोटी।।

– श्री तुकाराम महाराज

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।

एकदा एक ज्योतिषाने राजाची जन्मपत्रिका पाहून असे सांगितले की, "तुमचे नातेवाईक तुमच्या समोरच मरणार आहेत." राजाला हे

बोलणे खूप क्लेशदायक वाटले आणि ते तसे वाक्य क्लेशदायकच होते. त्यामुळे राजाने रागाच्या भरात त्या ज्योतिषाला शिक्षा सुनावली.

काही दिवसांनंतर बोलण्यामध्ये प्रवीण, गुणसंपन्न ज्योतिषी राजदरबारात राजाला भेटला. त्या ज्योतिषाने राजाला सांगितले की, “तुमच्या जन्मपत्रिकेमध्ये असा विलक्षण योग आहे की जो इतर कुणाच्याच जन्मपत्रिकेत नाही. तुमच्या राजघराण्याच्या संपूर्ण परिवारामध्ये तुमचे आयुष्य सर्वांत जास्त असेल.” राजा हे ज्योतिष्याचे बोलणे ऐकून खूप आनंदित झाला व बक्षीस देऊन त्या ज्योतिषाचा सत्कार केला. या प्रसंगात दोन्ही ज्योतिषी सत्यच बोलले होते. परंतु आपले म्हणणे एकाने आवडणाऱ्या म्हणजे प्रिय व एकाने न आवडणाऱ्या म्हणजे अप्रिय पद्धतीने सांगितल्यामुळे एकाला सन्मान मिळाला व एकाला शिक्षा मिळाली.

याचे तात्पर्य असे की, खरे बोलावे, प्रिय बोलावे पण अप्रिय खरे बोलू नये.

३) मितले : प्रमाणात बोलावे (Limited)

आपल्या मुखाद्वारे जे शब्द निघतात त्या प्रत्येक शब्दाचे महत्त्व असते. एक म्हण प्रसिद्धच आहे, “मुखातून निघालेला शब्द आणि धनुष्यातून सुटलेला बाण कधी परत येत नाही.” म्हणून कोणतीही गोष्ट बोलताना विचार करूनच बोलली पाहिजे. विचारपूर्वक बोलणे येण्यासाठी आधी कमी बोलण्याची आवश्यकता असते. कारण खूप बाष्कळ बडबड करणाऱ्याला बोलताना विचार करायला वेळच मिळत नाही. श्री ज्ञानेश्वर महाराज अशा निरर्थक बोलणाऱ्यांना ‘वाचाळ’ म्हणतात व त्यांच्या बोलण्याला ‘बरळणे’ म्हणतात.

अनंत वाचाळ बरळती बरळ। त्या कैसा दयाळ पावे हरि।।

– हरिपाठ

अशा निरर्थक बरळणाऱ्या लोकांना परमेश्वराची प्राप्ती कधी होत नाही, असे माउली म्हणतात. परमेश्वरप्राप्तीच्या किंवा समाज कल्याणाच्या उच्च ध्येयाच्या मार्गावर चालणाऱ्या लोकांनी कमीत कमी बोलले पाहिजे. त्यालाच 'मितले' म्हणजे 'प्रमाणात', 'थोडक्यात' बोलणे म्हणतात. खरे जरी बोलायचे असेल तरी थोडक्यात बोलावे..

निसर्गनिसुद्धा आपल्याला या बाबतीत एक संकेत दिला आहे. आपल्या शरीरात ज्ञान प्राप्त करण्याची जी साधने आहेत म्हणजे ज्ञानेंद्रिये ती देताना एकापेक्षा जास्त म्हणजे दोन-दोन दिलेली आहेत. जसे की दोन डोळे, दोन कान, दोन नाकपुड्या इत्यादि, परंतु आपल्या शरीरात फक्त 'जीभ' हेच एक ज्ञानेंद्रिय असे आहे की ते 'एकच' आहे. आणि तिला दोन कामे करावी लागतात. (१) चव ओळखणे व (२) बोलणे. याचा अर्थ स्पष्ट आहे, की आपण पहावे जास्त, ऐकावे जास्त, समजून जास्त घ्यावे परंतु बोलावे कमी आणि संयमाने. अशा संयमित आणि प्रमाणात बोलण्याद्वारेच आपले व्यक्तिमत्त्व समाजात प्रकट होते.

४) रसाळ : रसयुक्त बोलणे (Attractive, charming)

माणसाजवळ इतर कोणतेही धन किंवा संपत्ती नसली तरी चालेल, पण बोलण्यामध्ये मनुष्य संपन्न असावा. सत्य, प्रमाणात बोलणे, मवाळ बोलणे या गुणांसोबतच रसाळपणे बोलणे या सर्व गुणांमुळे मनुष्य सामान्य पातळीवरून अगदी उच्च पदापर्यंत पोहोचू शकतो.

बोलण्यातील मवाळपणा, रसाळपणा म्हणजे दुय्यमत्त्व नव्हे तर ते प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाचे एक अत्यंत महत्त्वाचे लक्षण आहे.

जगद्गुरू श्री तुकाराम महाराज तर म्हणतात की ज्याचे मन मोकळे आणि वाणी रसाळ आहे त्याच्याच जवळ लक्ष्मी राहते आणि

तेच भाग्यवान आहेत.

मोकळे मन रसाळ वाणी। याचि गुणी संपन्न।।
लक्ष्मी ते ऐशा नावे। भाग्ये ज्यावे त्यांनी ते।।

- श्री तुकाराम महाराज

साहित्यिक क्षेत्रात म्हणजे काव्य, नाटके यांमध्ये ९ रस मानले गेले आहेत.

श्रृंगार-वीर करुणा अद्भुत-हास्य-भयानकाः ।

बीभत्स रौद्रो शांतश्च रसाः नव प्रकीर्तिता।।

१) श्रृंगार, २) वीर, ३) करुण

४) अद्भुत, ५) हास्य, ६) भयानक

७) बीभत्स, ८) रौद्र, ९) शांत

असे एकूण ९ रस काव्यशास्त्रात मानले गेले आहेत.

“वाक्यं रसात्मकं काव्यम्।” साहित्य दर्पण

याचा अर्थ रसात्मक वाक्य म्हणजे काव्य आहे. ‘रस’ शब्दाचा अर्थ ‘आनंद’ असाही होतो. म्हणजेच वाक्य ऐकल्यानंतर, वाचल्यानंतर म्हणजेच बोलल्यानंतर आणि लिहिलेली वाक्यांची शब्दरचना शैली पाहून जो सुखाचा अनुभव येतो त्याला ‘रस’ म्हणतात.

हा सर्व रसांचा परिचय पुढील पाठात आपण पाहणारच आहोत.

थोडक्यात, आपल्या बोलण्यामध्ये मनाला आनंद देणाऱ्या कोणत्या तरी रसाची अभिव्यक्ती व्हावी. असे बोलणे असेल तर त्यालाही रसाळ बोलणे म्हणता येईल.

असे रसयुक्त बोलणारा व ते ऐकून समजून घेणारा श्रोता त्याला ‘रसिक बोलणे’ असे म्हणतात. म्हणून साधारण बोलण्यापेक्षा रसयुक्त बोलणे, ऐकणे, रसिकत्व चांगले.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात,

वाचे बरवे कवित्व। कवित्वी बरवे रसिकत्व।
रसिकत्वी परतत्व। स्पर्शुं जैसा।।

म्हणून आपण सर्वांनी साधारण बोलण्यापेक्षा काव्यमय, रसयुक्त बोलण्याचा प्रयत्न करावा. ते रसयुक्त बोलणेदेखील 'सत्य' असावे, प्रमाणात असावे व त्या बोलण्यातून ऐकणाऱ्यांना परतत्त्वाचा बोध व्हावा, अशी श्री ज्ञानेश्वर महाराजांची अपेक्षा आहे.

संत, सज्जन लोकांचे बोलणे कसे असते ते सांगताना माउली म्हणतात की,

पुढा स्नेह पाझरे। मागा चालती अक्षरे।

शब्द पाठी अवतरे। कृपा आधी।।२६३।। अ. १३

संत-सज्जनांच्या, महापुरुषांच्या बोलण्यातून आधी स्नेह बाहेर येतो आणि मागून अक्षरे चालत येतात. आधी कृपा व्यक्त होते आणि नंतर मुखातून शब्द प्रकट होतात. थोडक्यात, त्यांच्या बोलण्यामधून सर्व विश्वातील प्राणिमात्रांविषयीचा करुणा भाव व सर्वांविषयी असलेली कृपा व्यक्त होते.

अशा पद्धतीने सत्य, मवाळ, प्रमाणात आणि रसाळ या बोलण्याच्या ४ गुणांचा आपण विचार केला. हे ४ गुण ज्यांच्या बोलण्यात आहेत त्यांचे बोलणे म्हणजे जणू 'अमृताचे कल्लोळ'च आहेत, असे माउली म्हणतात. कल्लोळ शब्दाचा अर्थ 'लाटा' असा होतो. समुद्रावर पाण्याच्या लाटा असतात.

त्या पद्धतीने या सर्व गुणांनी युक्त बोलणे म्हणजे अमृतमय शब्दसमुद्राच्या लाटा होत.

